

Beszámoló a T 038024. számú OTKA-pályázat által támogatott kutatásokról – 2002-2006.

Témavezető neve: **Dr. Fábián Zoltán Imre (Dr. Kákosy László halála után)**
A téma címe: **Egyiptomi ásatások és egyéb kutatások, az eredmények publikálása**
A kutatás időtartama: **2002-2005, meghosszabbítva: 2006. június végéig**

A thébai előkelők temetőinek kutatásába a magyar egyiptológusok terepmunkával 1983-tól kapcsolódtak be, amikor Kákosy László vezetésével megkezdődött Dzsehutimesz 19. dinasztia korában készült sziklasírjának (TT 32) feltárása. Ezt a feltárást azóta is folyamatosan végzzük, évente másfél-két hónapot dolgozik magyar kutatócsoport a helyszínen. 1995-től a kutatások kiterjedtek, és a thébai temetők további helyszínein indultak ásatások. Ennek a tudományos programnak része Nefermenu, Théba kormányzója sírjának (TT 184) kutatása is, mely a Dzsehutimesz-sír feltárásához hasonlóan évente hosszabb helyszíni terepmunkával történik. A két, együttműködő ásatás közös pályázattal való támogatását az is indokolta, hogy egy olyan hosszútávú tudományos program részei, mely egyrészt a Ramesszida-kor sírművészetére, s annak történeti, régészeti hátterére irányul, másrészt a thébai elit-temetők egy jól körülhatárolható topográfiai egységének, El-Khokha dombnak a tágabb történeti összefüggéseit vizsgálja.

Korábbi kutatásaink során bebizonyosodott, hogy az eredetileg feltárássra kerülő, monumentális Dzsehutimesz-sír (TT 32) kitüntetett szerepet játszik a thébai temetők művészeti és vallási fejlődésében: Az Amarna-kort követően új kánon kialakulása figyelhető meg a sziklasírok, halotti emlékművek és kultuszhelyek készítésében. Az eredetileg kutatott sír ennek igen kifejlett formáját mutatja, s olyan párhuzamokkal rendelkezik a temetőkörzetben, melyek a sír murális dekorációjának, gazdag szöveganyagának tanulmányozásához is elengedhetetlenek, de önmagukban is közlésre érdemesek. A kutatás eredménye tehát egyrészt e – többségében publikálatlan – emlékek azonosítása, melyeket közleményeinkben „El-Khokha sírcsoportknak” nevezünk. E sírok közé tartozik Nefermenu kormányzó sziklasírja is (TT 184).

Az egyiptomi ásatások eredményeinek rendszeres közzététele egyrészt tudományos folyóiratokban történik, másrészt egy-egy nagyobb objektum, vagy nagyobb terjedésű, több objektumot tartalmazó területek feltárása esetén, monografikus formában. A Dzsehutimesz-sírről a kutatás korábbi szakaszában számos tudományos cikket tettünk közzé, többségében tekintélyes, külföldi folyóiratokban, a kutatás korábbi vezetője, Kákosy László, magyar nyelven könyvet is írt a feltárással akkori helyzetéről és eredményeiről (1989). Ezt a gyakorlatot folytattuk a pályázat futamideje alatt is, s a monografikus közlésre e pályázat adott lehetőséget, olyan kiadvány formájában, mely a magyar kiadói gyakorlatban még nem szerepelt: a hieroglif feliratok s domborművek megjelenítésében számos, a nemzetközi gyakorlatot is továbbfejlesztő eljárást alkalmaztunk. Az ELTE Egyiptológiai Tanszéke főként az Egyiptomban folytatott feltárások közzétételének céljára új könyvsorozatot indított (Studia Aegyptiaca, Series Maior), e sorozat első alkotása a Dzsehutimesz-sír építészeti és epigráfiai elemzését tartalmazó két kötet.

A támogatást tehát két, egymással szorosan összefüggő kutatási részprogramhoz használtuk fel, illetve a korábbi kutatások monografikus jellegű publikálásához:

1. A Fábián Zoltán által vezetett ásatásra Nefermenu kormányzó 184. számú thébai sziklasírjának, illetve annak körzetében, a Khokha-domb déli lejtőjének feltárására, az ásatás eredményeinek feldolgozására;

2. A Schreiber Gábor által vezetett kutatásra, mellyel Kákosy László munkáját folytatja, s a Dzséhutimesz, Amon isten gazdaságvezetőjének 32. számú sziklasírjában feltárt anyag feldolgozására;

3. Dzséhutimesz sziklasírjának és kultuszhelyének (TT 32) monografikus közzétételére, mely 2004-ben jelent meg: KÁKOSY L.–BÁCS T.A.–BARTOS Z.–FÁBIÁN Z.I.–GAÁL E., *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*, /Studia Aegyptiaca, Series Maior I/ Vol. 1-2, Budapest 2004.

2002. és 2006. között két ásatást folytattunk a thébai nyugati parton, az El-Khokha domb déli lejtőjének alsó és felső részén. A kutatást kezdetben Kákosy László vezette, a pályázatban további kutatóként annak jelenlegi vezetője szerepelt (Fábián Zoltán), s feltüntettük, hogy további szakemberek bevonását is tervezzük. Ez azt a korábbi gyakorlatot követte, hogy egyrészt a terepmunka során, másrészt az anyag közzétételének előkészítésébe építészek, régészek, restaurátorok, antropológusok, egyiptológus és régészhallgatók, és olykor más szakemberek is bekapcsolódtak. Munkájukért munkadíjat, honoráriumot nem fizettünk, legfeljebb bizonyos időszakokban, a hosszabb egyiptomi tartózkodás idejére napidíjat.

Kákosy László 2003-ban meghalt, akkor vettem át a pályázat vezetését, s a korábban bevált gyakorlatot folytattam a kutatás éves előkészítése, a terepmunka megszervezése, lefolytatása és az itthoni feldolgozó munka során is. A korábbi stáb egy fiatalabb tagját, Schreiber Gábort, az ELTE Egyiptológiai tanszékének tanársegédét bíztam meg avval, hogy a Dzséhutimesz-sír ásatásának lezárását oldja meg, és a felhalmozódott, csak részben dokumentált leletek feldolgozását végezze el. Mint a publikációs listából kitűnik, ez magas szinten történt meg, monografikus formában is kiadásra kész, Schreiber PhD disszertációját is ebből a témakörből írta, melyet sikerrel megvédett (2006).

A pályázatban eredetileg a Nefermenu-sír monografikus közzétételének lehetőségét is felvetettük. A kiadvány elkészültét azonban több tényező gátolta. Egyrészt a sziklasír feltehetőleg festett domborművekkel díszített előudvara eddig feltárhatatlan volt, mert jelenleg is lakott ház áll rajta. Másrészt a pályázat elkészítésekor (2001) egyébként is szűkös publikációs kereteket, melyek a lehetséges kiadás idejére amúgy sem tették már lehetővé a könyv megvalósítását, tovább szűkítették az elvonások. Így a Nefermenu-sír feltárásának eredményei folyóirat-közleményekben jelenhettek meg.

Publikációinkban, amikor a közzététel körülményei erre lehetőséget adtak, szerepeltetjük illetve kiadásra elfogadott cikkeinkben szerepeltetjük az OTKA-támogatás tényét, a kiadás körülményei azonban ezt nem minden esetben teszik lehetővé.

Az alábbiakban a két ásatás eredményeinek összefoglalóját elkülönítve közlöm, hangsúlyozva azonban, hogy az Amarna-kort követően átalakuló kanonikus változások, illetve az El-Khokha domb történeti kutatásait illetően szorosan kapcsolódnak egymáshoz, s ez a pályázat ideje alatt folytatott munkafolyamatok megszervezése és lebonyolítása során is a kutatócsoportok szoros együttműködését tette szükségessé.

1. Nefermenu sziklasírjának (TT 184) feltárása és ásatások a Khokha-domb déli lejtőjének felső szakaszán

Nefermenu sziklasírjának feltárásakor a pályázat által támogatott időszakban három fő kutatási irányt érvényesítettem:

1. A sziklasír és kultuszhely illetve ennek közvetlen környezetének feltárása, feldolgozása és az eredmények publikálása. A kutatásban a korábban is részt vállaló szakemberek, restaurátor, földmérő, egyiptológus- és régészhallgatók bevonásával a programban jelzett feladatokat teljesítettük: a sziklasír megközelíthető részeit és piramisként azonosítható felépít-

ményét feltártuk, építészeti, epigráfiai és leletdokumentációt készítettünk, s az eddigi eredményeket tekintélyes folyóiratokban tettem közzé (lásd a publikációs jegyzéket). A sziklasír feltehetőleg szintén festett domborművekkel díszített előudvarán azonban jelenleg is lakott ház áll, ezért annak feltárására eddig nem volt mód. Az egyiptomi kormányzati program tervei szerint a házat 2006-ban lebontatják, s ha ez megvalósul, módunk lesz az előudvar feltárására is. Ez feltétele a sírtemplom későbbiekben történő monografikus közzétételének.

2. A thébai előkelők sírtemplomainak tervezésében és kialakításában az Amarna-kor után sajátos vallási és művészeti útkeresés figyelhető meg, mely új kánon kialakulása irányába mutatott. Nefermenu emlékművén kívül, több mint húsz, többségében kiadatlan sírt is vizsgáltunk, és részben dokumentáltunk, főként az új kánont Dzsehutimeszhez és Nefermenuhoz hasonló formában, szigorúan követő sírcsoportban, melyeket – földrajzi elhelyezkedésük közelsége miatt – “El-Khokha-csoportnak” nevezünk. Az összehasonlító kutatás során a jelentősebb vizsgált objektumok a következők: TT 10 (Penbuy / Kasza), TT 23 (Tjay), TT 111 (Amun-wahszu), TT 138 (Nedzsemger), TT 178 (Neferenpet=Kenro), TT 183 (Nebsumenu), TT 189 (Naht-Dzsehuti), TT 194 (Dzsehutiemhab), TT 218 (Amennaht), TT 241 (Jahmesz), TT 263 (Piay), TT 264 (Ipiy), TT 283 (Roma=Roy), TT 296 (Neferszeheru), TT 370, TT 387 (Meriptah).

3. Nefermenu 19. dinasztia-kori emlékművét a thébai nekropolisz korábbi sziklasíriai közé építették. Ez a terület a temető legkorábbi, az Óbirodalom idejétől használt része, melyet a késő-antik korig folyamatosan temetőként használtak. Nefermenu sírjában éppúgy, mint a szomszédos sziklasírokban másodlagos temetkezések is azonosíthatók. Az eredetileg vizsgált objektum és a temető történetének rekonstruálása szempontjából egyaránt jelentős eredmények ígérkeznek a sír tágabb környezetének feltárásával. Így, a kutatási program eredeti célját kibővítve, a sziklasír, illetve piramisként azonosítható felépítményének eddig lehetséges feltárásával és ezek részleges helyreállításával párhuzamosan, az egyiptomi régészeti hatóságok támogatásával, az ásatási területet az El-Khokha domb déli lejtőjének teljes felső szakaszára kiterjesztettem, ahol törmelékkel borított, újbirodalmi sírok sorakoznak (TT 204, TT 205, TT 206, -41-, -42-, -43-). Ezek közül három sziklasírt részben feltártam. Az egyikről ennek eredményeképp megállapítható, hogy az, amelyet jelenleg TT 206 számúként tartunk nyilván, nagy valószínűséggel nem azonos a nyilvántartásokban akként szereplővel. Egy másik sírnak, a -43- számmal jelzettnek pedig, melynek tulajdonosa eddig ismeretlen volt, a leletek ismeretében egy Neb-mehit nevű előkelőség tűnik legvalószínűbb építtetőjének. A TT 205 számú sír (Thutmoszisz, 18. dinasztia) előudvarának feltárásakor megállapítható volt, hogy a hegyoldalban a sírhoz és szentélyéhez a sziklába vésett rámpa vagy lépcső vezetett, melyet úgy alakítottak ki, hogy ehhez egy korábbi időszakban készített sír előudvarának oldalfalát használták fel. Az eljárás, a jelek szerint a temetőkörzet több objektumánál is azonosítható lesz a további feltárások során. E feljárt is részben helyreállítottam.

Az El-Khokha domb mintegy 50 x 50 méteres szakaszának részleges feltárása azt is eredményezte, hogy olyan, eddig ismeretlen sziklasírokat és temetkezéseket tudtam azonosítani, melyek egyrészt a temetőhasználat kronológiai hézagait tölthetik ki, másrészt az eddig kevésbé vizsgált korszakok temetkezéseihez nyújtanak kontextussal bizonyítható adatokat. Három új sziklasír kerülhetett így a kutatás látókörébe, melyek közül kettő a Középbírodalom idején jellegzetes ún. *szaff*-sírok közé tartozik. Az egyiket, egy nyolc pillérral kialakított homlokzatú, monumentális építményt részben feltártam, építészeti vonásai és a kísérő leletek alapján az Első Átmeneti Kor végére vagy a korai Középbírodalom idejére datálom.

Ez utóbbi objektum feltárásakor bebizonyosodott, hogy azt a későbbi időszakokban legalább öt fázisban újra felhasználták temetkezésre. Ennek leglátványosabb emlékei egy, a *szaff*-sír porticus-terme alatt, a Harmadik Átmeneti Korban készített aknasírból kerültek elő, melyek egy részét eredeti elhelyezésének megfelelően tudtuk feltárni. E leletek közül többet a tervek szerint a Luxori Régészeti Múzeumban fognak kiállítani.

2. Dzsehutimesz sziklasírjának (TT 32) és a körzetében készített sírok feltárása, illetve a leletek feldolgozása

A kutatócsoport 2002 és 2006 között öt ásatási idényben dolgozott a thébai nyugati parton fekvő 32-es számú sziklasírban és környékén. A munkálatok irányítását 2003-ban, Kákosy László professzor halálát követően, Schreiber Gábor tanársegéd, addigi ásatásvezető-helyettes vette át, és Kákosy László korábbi munkatársaival, illetve további szakemberek bevonásával végezte.

A sír II. Ramszesz egyik magas rangú tisztségviselője Dzsehutimesz számára készült. A műemlék feltárását a magyar kutatócsoport 1983-ban kezdte meg. Mivel a sír falképeinek és szövegeinek kiadása 2004-ben megjelent (KÁKOSY L.–BÁCS T.A.–BARTOS Z.–FÁBIÁN Z.I.–GAÁL E., *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*. /Studia Aegyptiaca, Series Maior I/ Vol. 1-2, Budapest 2004.), a kutatás fő célja a sírból és annak környékéről 1983 óta előkerült nagy tömegű leletanyag feldolgozása és publikációra való előkészítése volt. Mivel a területet már II. Ramszesz kora előtt is használták, valamint a sír az eredeti temetkezést követően is használatban maradt, a leletanyag a korai 18. dinasztiatól a késői antikvitásig terjedő időszakot öleli fel. A sír raktárhelyiségeiben tárolt anyag több száz dobozban és ládában várt feldolgozásra; az anyag mennyiségére jellemző, hogy csak kerámia-edénytöredékekből mintegy 4,5 tonna vizsgálata történt meg a kérdéses időszakban. 2002. és 2006. között a sírban tárolt leletanyag egészét feldolgoztuk. A tárgyakat és tárgytröredékeket tisztítás után restauráltuk illetve konzerváltuk, majd a diagnosztikus tárgyakat rögzítettük mind rajzon mind fotóval. A dokumentálás után a tárgyakat a koncessziós területen található aknasírokból átalakított raktárhelyiségekben helyeztük el. A legjelentősebb leletek a luxori régészeti raktárba kerültek, néhány tárgyat pedig 2005-ben Kairóba szállítottak, ahol azokat az épülő Egyptian History Museum kiállításán fogják bemutatni. A munka eredményeképpen összeállt a sír teljes történetét átfogó régészeti dokumentáció, amely – szándékaink szerint – a közeljövőben a Dzsehutimesz sírral foglalkozó publikációsorozat második köteteként jelenik meg.

Mivel a régészeti hatóságok az 1980-as években a sírból több leletet átszállítottak a trefi „Carter” raktárba valamint a kairói Egyiptomi Múzeumba, ezért a helyszínen ezeknek a tárgyaknak a dokumentálását is elvégeztük. Hasonlóképpen feldolgoztuk a leletmegosztás révén a budapesti Szépművészeti Múzeumba került tárgyakat is.

A leletfeldolgozás mellett folytattuk a koncessziós terület feltárását. 2002. és 2005. között kiástuk a „B” jelű sírépítmény udvarát és kultuskápolnáját. Ez az építmény a 22. dinasztia idejéből származik; jelentőségét az adja, hogy ebből az időszakból viszonylag kevés épített sírt ismerünk, így az innen származó leletanyag nagyban hozzájárul a korszak temetkezési szokásainak tisztázásához. További kontroll-ásatások folytak az „O”, a „G” ill. a „C” jelzésű, újbirodalmi ill. késői kori sírokban, valamint feltártunk egy korábban még ismeretlen aknasírt („H” sír) is. 2006-ban ásatások folytak a sírbelső (I. Terem) korábban még feltáratlan oldalhelyiségeiben és a sírhomlokzat zónájában is.

A pályázat futamideje alatt az ásatási program igen hangsúlyos elemét képviselte a kiásott sírépítmények rekonstrukciója és a teljes terület konszolidációja. Ezen munkák keretén belül konzerváltuk és részlegesen helyreállítottuk az eredeti, 19. dinasztiai sír három monumentális előudvarának falait illetve kapubejáróit, valamint a sír homlokzatát. A területen található 18. dinasztiai aknasírok száját új téglasorokkal erősítettük meg, s azokat faborítással fedtük le; a nagy, késői kori sírok felépítményeit pedig részlegesen rekonstruáltuk (anastylosis). Mivel az antik járószint a mai talajszint alatt mintegy 3-3,5 méterrel található, a koncesszió körül egy hatalmas feltöltés helyezkedik el. Annak érdekében, hogy ezt a feltöltést megtámasszuk, megóvjuk a kiásott sírépítményeket és jól körülhatárolható, esztétikus keretet nyújtunk a terület számára 2002. és 2005. között a koncesszió nyugati és déli határán egy 3-4

méter magas, 70 méter hosszú és az alapjainál 1,5 méter vastag, szárazfalazással készült kőfalat építettünk, amely biztosítja a terület hosszú távú konszolidációjának.

A pályázat időszakában a Dzsehutimesz sír feltárása nagyrészt befejeződött, a leletfeldolgozás eredményei pedig kézirat formájában közlésre várnak. A régészeti publikáció mellett egy további kötet kiadását is tervezzük, amelyben a sírból előkerült papiruszleletek, szobrok, építészeti töredékek valamint az antropológiai anyag kapna helyet.

*

A thébai temetők kutatásában az El-Khokha domb sírjainak feltárása továbbra is fontos szerepet játszik. Munkatársaimmal együtt az ezzel járó feladatokat a további években is el fogjuk látni. Az ezzel kapcsolatos tervezés egyrészt a domb felső szakaszában készített sírok és a Nefermenu sír előudvarának feltárására irányul, melyhez a temető egyik legrégebbi, óbirodalmi sírja (TT 185, Szenioke) is kapcsolódik, a kutatások másrészt a Dzsehutimesz-sírral szomszédos területeken, Amenhotep 18. dinasztiai sírjában (TT -64-) és a -400- jelű sírban fognak folytatódni.